

Prof. Dr. M. Cihat ÖZÖNDER'in Anısına...

Sosyoloji Yazıları 1

EDİTÖRLER

Nevin GÜNGÖR ERGAN

Esra BURCU

Birsen ŞAHİN

HACETTEPE
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI
2010

Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar¹

Süer EKER²

Giriş

Türk dilleri ile ilgili her dilbilgisel düzeydeki çalışmada, İran dilleri ile ilişkilerin rolü önemlidir. Doğrudan ya da dolaylı en az on dört yüzyıllık yazılı tarihe sahip bu ilişkiler, her iki dil ailesinde bütün dilbilgisel düzeylerde derin izler bırakmıştır. Sogdiana'nın MS 6-8. yüzyıllar arasında Köktürk İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmesinden itibaren Türk ve İran dilli halkları arasındaki askerî, idari, ticari, diplomatik ilişkilerin daha da genişlediğini biliyoruz (bk. Menges, 1968; Golden, 2006). Türk ve İran dillerinin birbirlerini etkileme süreci, özellikle İran, Afganistan, Özbekistan, Tacikistan vd. coğrafyalarda on dört yüzyıldır kesintisiz biçimde devam etmektedir (konuyla ilgili olarak bk. Eker 2006b, 2009a, 2009b, 2009c).

Kur'an, İslami dönemin ilk Türkçe eserlerinden yaklaşık yüz yıl önce Farsçaya çevrilmişti (Eckmann, 1976). Antik İran geleneği ile İslam kaynaklarından beslenen İslami-İran, yani Fars geleneği, 10-11. yüzyıllardan itibaren din, dil ve edebiyatta sadece Türk dünyası için değil, diğer Müslüman topluluklar için de model oluşturuyordu. İslami dönem Türk kültür ve edebiyat tarihi, Farsçadan (ve Arapçadan) yapılan çevirilerin, uyarlamaların ve Farsça modellerin örnek alındığı telif eserlerin tarihidir. Doğal olarak İslam öncesinin Türk-İran dil ilişkileri, İslami dönemde ortak kültürel ve edebî eserler aracılığıyla karmaşıklaşmış, derinleşmiş ve genişlemiştir.

Golden (2006) vd. Türkologlar tarafından *ortak yaşamsal* sıfatıyla altı çizilen kültürel ilişkilerle, İran dilleri tipolojik bakımdan bir ölçüde Türkçeleşirken, Türk dilleri de kısmen sözdizimi; ama özellikle sözcük ve anlam kopyaları aracılığıyla İran dillerinin yoğun etkisi altında kalmıştır. Bu etkilerin bir bölümü sözcük kopyalarında olduğu gibi belirgin, bir bölümü anlam kopyalarında olduğu gibi örtüldür. Her iki dil daha doğrusu

1 Düzeltmeleri için Bilge Gökter'e teşekkür ederim.

2 Doç.Dr., Başkent Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü.

Arapça-Farsça-Türkçe arasında soldan sağa doğru gelişen anlam kopyaları açısından söz edebiliriz. Arapça ile doğrudan teması Türkçeye göre en az iki yüzyıl daha eski olan Farsça, Türkçenin aksine, uzun ve kısa asimetrik ünlülere dayalı ses dizgesi ve bükülgen morfolojisiyle Arapça sözcük kopyalarına Türkçeye oranla daha kolay uyum sağlamıştır (bk. Eker 2009b).

Çeviri veya uyarılama yoluyla sayısız Farsça eser Türkçeye aktarılırken, Uygur çeviri geleneğinin de etkisiyle, genel kopyalar yerine, geniş ölçüde anlam kopyalarından da yararlanılmıştır. İlk dönemlerde genellikle aydın dilinde yer alan anlam kopyaları, bir süre sonra toplumsal ve bölgesel değişkelere aktarılmıştır.

1. Kopyalar ve Anlam Kopyaları

Structural Factors in Turkic Language Contacts (Johanson, 2003, 2008) adlı eseriyle dil ilişkileri üzerine Türkçe tabanlı yeni bir kuram ortaya koyan Johanson, öncelikle terminolojide bir düzeltme yaparak *ödünçleme*, *alınma* (*kelime*), *alıntı* (*kelime*) vb. terimler yerine, verici dilde herhangi bir öge ekilmemesi nedeniyle, *kod kopyalama* veya daha kısa biçimiyle *kopyalama* terimini tercih eder. Kopyalamayı kısaca, 'yabancı kodların kopyalarının, ekleme için gerekli morfosentaktik çerçeveyi sağlamış biçimde yerli dile eklenmesi' olarak tanımlar ve *genel kopyalama* ve *seçmeli kopyalama* olmak üzere ikiye ayırır (1998, 2008). *Genel kopyalar*, yabancı kodun bir biriminin temel koda bütün olarak kopya edilmesidir. *Seçmeli kopyalar* ise bütün yapı özellikleri yerine *malzeme*, *anlam*, *birleşim*, *sıklık* gibi yapı özelliklerinden birinin kopyalanmasıdır. Johanson, her iki türün birlikte görüldüğü kopyalara ise *karişik kopyalama* adını verir. Türkçe ve Farsça ilişkilerinde *genel* ve *seçmeli kopyaların* her iki türüyle ilgili çok sayıda örnek mevcuttur. Ancak, Türkçede en az genel (sözlüksel) kopyalar kadar anlam kopyası bulunduğu öngörebiliriz.

Johanson'un 'kopyalama kuramı'na göre, diller arasındaki ilişkinin yönünü toplumsal bakımdan *başat* veya *çekinik* olma durumu belirler. Toplumsal başatlık; ilişki bölgesinde yerleşik ya da göçebe olma, politik, sayısal üstünlük, ekonomik üstünlük vb. dil dışı etkenlere dayalıdır. Diğer bir belirleyici öge de, yapısal farklılıklardır. Yapısal farklılıklar bazen *çekici* olmakta, bazen de *çatışmaya* yol açabilmektedir. Bu etkenlerin rolleri ve ağırlıkları, Türkçe ve Farsça temaslarında da etkileşimin yönünü belirlemektedir. Farsça değişkelerin Türkçe değişkeleri etkilemesi ile Türkçe değişkelerin Farsça

değişkeleri etkileme süreci ve biçimi bu etkenlere bağlı olarak birbirinden farklıdır. Konunun bu açıdan değerlendirilmesi, Türk dil ve kültür tarihinin birçok sorusuna cevap bulmayı sağlayacaktır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde, art ve eş zamanlı anlam kopyaları aracılığıyla Türkçe-Farsça dil ilişkilerinin kapalı, ilk planda fark edilmeyen bu boyutu hakkında çerçeve bilgi sunulacaktır.

2. Anlam Kopyalarında Kaynak Dil Sorunu

Farklı coğrafyalarda, farklı genetik kökenden gelişen diller arasında, rastlantısal ya da tarihsel ilişkilerin ürünü anlam benzerlikleri görülebilir. Anlamca benzer sözcüklerin bir bölümü, doğa ve insanla ilgili ortak gözlemlerin, aynı düşünüş ve değerlendirmelerin ürünüdür. *Arslan yürekli* (krş. Far. *şi:r-del*, İng. *lion heart*), *taş yürekli* (krş. Far. *sæng-del*, İng. *stony heart*), *yer sarsıntısı* (krş. Far. *conbeş-e zæmi:n*, İng. *earthquake*), *sayısız* (krş. Far. *bi:soma:r*, İng. *countless*) vb. benzerlikler anlam kopyalamadan çok, bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Uluslararası gezgin kavramların ya da buluşların ürünü olan *a:dem elması* (krş. Far. *si:b-e a:dæmi:*, İng. *adam's apple*, Lat. *pomum Adami*), *timşah gözyaşı* (krş. Far. *æşk-e temsa:h*, İng. *alligator tears*), *yel değirmeni* (krş. Far. *a:siya:b-e ba:di:*, İng. *windmill*) vd. ortak anlamların en eski dönemlerden bu yana kesintisiz olarak süregelen sayısız dil ilişkisinde ilk kaynağını bulmak neredeyse imkânsızdır. Örneğin, sözcüğüne, İslami bir terim olarak 'Tanrı' anlamının, Karahanlıca döneminde Arapça veya Farsçadan (KB *idi* '1. sahip 2. Tanrı) kopyalandığını düşünebiliriz (krş. Ar. *rabbu'l-beyt* = Far. *xa:ne-xoda*: = OT *eb idisi* 'ev sahibi'). Ancak benzer anlam genişlemesinin, başka dillerde de var olduğunu görüyoruz (krş. İng. *lord* 'efendi, sahip', *The Lord* 'Tanrı').

Türkçe-Farsça dil ilişkilerinde, özellikle sözcük düzeyinde herhangi bir kavram, nesne ya da eylemin anlamının hangi dilden kopyalandığını veya bu ortaklığın rastlantısal olup olmadığını belirlemek de, aynı şekilde zordur. Örneğin, Türkçe *baş*, Farsça *sær*, Arapça *re'i:s*, İng *head* sözcüklerinin dört dilde de 'başkan, lider' anlamları taşıması, anlam kopyası olarak değerlendirilemez; ancak, Orhon Yazıtlarındaki *Çuş başınta sünüşdümüz* 'Çuş (ırmağı) başında savaştık.' (KT K-6) cümlesindeki *baş* kelimesi (Tekin, 2006) ile Far. *sær-e çeşme* 'çeşme başı' tamlamasındaki *sær*'in benzer işlevleri, kopyalama ürünü veya rastlantısal olabilir. Eğer bu koşutluk kopyalama ürünü ise, *baş*'ın bu anlamı, Türk-İran dil ilişkilerinin yazılı kaynaklarındaki en eski

örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Söz varlığı özelleştikçe, genel dilden daha sınırlı toplumsal değişkelere ve terminolojiye geçildiğinde, ilişkiyi betimlemek ve kaynak dili bulmak göreceli biçimde kolaylaşmaktadır. Örneğin, *ke* 'kim' Farsçada soru adılı ve bağlaç olarak kullanılır, sözcük *ki* biçimi; ancak, bağlaç işleviyle Türkçeye kopyalanmıştır. Türkçede bir yandan bu gelişme yaşanırken, bir yandan da Far. *ke*'nin bağlaç işlevinin *ki*'li tümceler aracılığıyla, Türkçe *kim* soru adılına yüklendiğini *ki ve kim*'in aynı işlevle uzun süre birlikte kullanılmasında klasik şiir geleneğinin rolü bulunduğunu biliyoruz. Hint-Avrupa dillerine özgü bağlaçlı birleşik tümceleriyle, Farsçanın bu örnekte verici dil olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Kopyalama doğal olarak çift yönlüdür. Kuşkusuz, İran dilleri de en eski dönemlerden itibaren Türkçeden çok sayıda genel ve seçmeli kopya yapmıştır. Örneğin, Klyashtorny, 9-10. yüzyıllar veya sonrasına ait runik harfli bir Soğdça yazıttaki *Şarga* (krş. Far. *şir* 'arслан') antroponiminin Türkçe *Arslan*'dan anlam kopyası olduğu görüşündedir (bk. 2006).

3. Ortak Din ve Kültürün Anlam Kopyalarında Rolü

Üç büyük dinin ortak kültür tarihinin, özellikle inanç dizgesiyle ilgili pek çok kopyanın kaynağını açıklayabileceğini öngörebiliriz. Büyük dinler aracılığıyla kutsal kitapların yazıldığı dillerden kaynaklanan, bu yolla ortaklaşan ve genelleşen kavramların bir bölümü diğer dillerde anlam kopyalarıyla karşılanmıştır. Arapça; Kur'an'ın ve daha 7. yüzyılda İran'ı ele geçiren Arap hâkimlerin prestijli yönetim dili olarak kuşkusuz İslami terminolojinin kaynağı ve verici dil; Farsça ve Türkçe ise alıcı dillerdir. Sorun, Türkçe anlam kopyalarının doğrudan kaynağının hangi dil olduğudur. Özellikle çeviri ve uyarlama eserlerde anlamın, doğrudan Arapçadan mı yoksa Farsçadan mı kopyalandığı sorusunun cevabı zaman zaman belirsizdir.

Türkçenin, Uygurca döneminden itibaren zengin bir çeviri ve dolayısıyla zengin bir anlam kopyalama geleneğine sahip olduğunu biliyoruz. Bu gelenek, İslami dönemin ilk eserlerinden itibaren özellikle çeviriler ve uyarlamalar yoluyla Türk dillerinin söz varlığına yoğun biçimde yansımıştır. İran geleneğinin izlerini taşıyan Kutadgu Bilig, İslamî dönemin ilk geniş anlam kopyalama repertuarına sahip eseridir. Eserin, özellikle otuz üç beyitlik *Tevhit ve Münacat* bölümü neredeyse bütünüyle İslami inanç ve ibadete ilişkin terminolojinin Türkçe karşılıklarıyla doludur (bk. Eker, 2006a):³

3 Bu Türkçeci gelenek bir iki münferit isim dışında sonraki dönemlere, neredeyse hiç intikal etmeyecektir (bkz. Bodroglugeti 1972).

törütgen 'yaratan' (krş. Far. *a:færi:dega:r*, *a:fa:ri:nanda*, Ar. *xa:liq*).

keçürgen 'bağışlayan' (krş. Far. *bæxşænde*, Ar. *ğafu:r*, *ğaffa:r*).

sakış küni 'hesap günü' (krş. Far. *ro:z-e şoma:r*, Ar. *yevmu'l kıya:m*).

igidgen 'rıziq veren' (krş. Far. *pærværdega:r*, Ar. *rezza:q*).

bayat atı birle 'Tanrı adı ile' (krş. Far. *be na:m-e xoda:*, Ar. *bismilla:h*).

Aynı gelişme ilk satırarası Kur'an çevirilerinde de görülür. Rylands satırarası Kur'an çevirisinde kimi terimlerde kaynak dil belirgindir (bk. Eckmann 1976):

çın tutuglı 'doğru söyleyen, sözüne güvenilir' (krş. Far. *ra:stgöy da:randa*, Ar. *musaddiq*).

do:st tutmak 'sevmek' (krş. Far. *do:st da:ş-*, Ar. *wadda*).

haddin kaç- 'haddini aşmak' (krş. Far. *gozæş- az had*, Ar. 'udwa:n).

köz tutmak 'beklemek' (krş. Far. *çæşm da:ş-* Ar. *rabasa*).

âlig bul- 'hâkim olmak' (krş. Far. *dæst ya:f-*, Ar. *ha:da:*).

evâ tilâ- 'acele etmek istemek' (krş. Far. *şeta:b xva:s-*, Ar. 'acila).

Bu genel kopyaların Farsçadan yapıldığı açıktır. Arapça sözcükler birer bağımsız biçimbirimdir. İkişer bağımsız biçimbirimden oluşan Farsça kopyalar ise Türkçede yine ikişer bağımsız biçimbirimle ve birebir çeviri yoluyla Türkçeye kopyalanmıştır.

Kutađu Bilig gibi öncü İslami eserlerin zengin anlam kopyaları, sonraki dönemlerin sözcüksel kopyalarının da önünü açacaktır.

Kutađu Bilig ve ilk satırarası Türkçe Kur'an çevirileri; İslam inanç ve düşünce dizgesinin en yüksek üsluba sahip, en prestijli kaynağındaki dinî ve felsefi terminolojiyi genellikle anlam kopyalarıyla verdiklerine göre, sonraki dönemlerin yoğun sözcüksel kopyaları 'söz varlığının yetersizliği' veya 'ihtiyaç' etkenleriyle açıklanamaz. Farsça (ve Arapça) sözlüksel kopyalar söz varlığındaki boşluğu doldurmak, ihtiyacı karşılamaktan ziyade, dil ve üslupta yeni kültür ve edebiyata uyum sağlama, onun prestijinden yararlanma endişesinin ürünüdür. Bu endişeyi *mizâc-ı hü mâyuna Türki zebân/değil Fârisî gibi selis ve revân* (Mülhemî, XVII. yüzyıl) dizesi açık biçimde ifade eder. Kuşkusuz, kısa ünlülerden oluşan, eklerle türetilen ve çekimlenen Türkçe sözcüklerle dil ve üslupta 'Acemâne eda'yı ve üslubu yakalamak mümkün değildi.

4. Anlam Kopyalarının Kökenbilim Sorunlarının Çözümünde Kullanılması

Türkçe-Farsça arasında rastlantısal benzerlikten ziyade, kopya olduklarına ilişkin güçlü kanı uyandıran çok sayıda bağımlı ya da bağımsız biçimbirim, birleşik sözcük, deyim, atasözü v.b. pek çok dilbilgisel ögenin bulunduğu belirtilmişti. Farsça ve Arapçadan yapılan sözlüksel kopyaların önemli bir bölümü Türk Dil Devrimi'yle ölçünlü dilden atılmış, ancak, Farsça (veya Arapça) sözcüğün taşıdığı kavram, Türkçe yeni eşdeğer biçime aktarılmıştır.⁴ Arapça ve Farsça sözcüklerle asıl 'mücadele', çoğu zaman genel kopyaların yerine, anlam kopyalarını getirmekten ibaret olmuştur. Biçim bilgisi düzeyindeki uygulamalar da bundan farklı değildir. Bazı durumlarda ise, Farsça (veya Arapça) sözcük ile birlikte kavram da dilden atılmıştır.

Türkçe ve Farsça arasındaki kopyaların alıcı ve verici kaynaklarını her zaman kesin olarak saptamak mümkün olamamakla birlikte, bu 'ortak ögeler'den kimi dil bilimsel sorunların aydınlatılmasında yararlanabiliriz. Türk dillerinin iç dinamikleriyle açıklanamayan, anlaşılmayan kimi semantik gelişmelerde, dil ilişkilerinin payı genellikle ihmal edilegelmiştir. Oysa, Türkçe ilk tarihî metinlerden itibaren sözcüğün temel anlamıyla ilişkisi göreceli olarak zayıf olan yan anlamlar ve bu yan anlamların ilişkide bulunan dillerle koşutluğu kimi semantik sorunların anlaşılmasına ve çözümünde ipuçları verebilir. Aşağıda bu türden örnekler sunulmuştur.

4.1. Bağımlı Biçimbirimlerdeki Koşutluklar

4.1.1. TT -e, krş. Far. -e:

TT göz-e 'hık. su kaynağı', krş. Far. çeşm-e (<çæşm 'göz' + -e)

4.1.2. TT -TAş, krş. Far. hæm:

TT karındaş, kardeş, krş. Far. hæm-şekæm 'ikiz' (<harf. hæm + karın)

TT arkadaş, krş. Far. hæm-poşt (<harf. hæm + arka).

arkadaş, karındaş ve kardaş sözcüklerine ET döneminde rastlamıyoruz; ancak, DLT'de ve tarihî Kıpçak sözlüklerinde 'erkek veya kız kardeş' anlamıyla karındaş sözcüğü vardır. karındaş <>Far. hæm-şekæm, arkadaş <>Far. hæmpoşt gelişmelerinin her ikisi de mümkündür.

4 Örneğin, muhtemelen Batı dillerindeki askerî terimlere karşılık olarak kullanılan dümdâr (<Far. domda:r) ve pi:ş-da:r (<Far. pi:şda:r) yerine, Türkçe art (Far. dom) ve ön (Far. pi:ş) sözcüklerine -CI (Far. -da:r) getirilmesiyle oluşturulmuştur.

4.1.3. TT-CI, krş. Far. -*da:r* (<*da:ş*-)

TT *dinci* ‘dinî görüşleri her alana yaymak isteyen’, *dindar* ‘din inancı güçlü, din kurallarına bağlı (kimse)’ (Türkçe Sözlük 2005), krş. Far. *di:nda:r* ay.

4.2. Bağımsız Biçimbirimlerdeki Koşutluklar

4.2.1. TT *eğit-* (<<ET *igid-*), Far. *perver-*

Radloff’un, Kutadgu Bilig’in Viyana nüshasında yanlış okuyarak *eğit-* biçimiyle kaydettiği ve TT’de bu biçimiyle yeniden canlandırılan (Clouston, 1972) ET *igid-*, KB *igid-* ‘beslemek (bir kişiyi ya da hayvanı)’ eylemi, Pehlevî dilinin söz varlığında da aynı anlamlarla yer alır: *parwar-* ‘beslemek, büyütme, bakmak; eğitmek’ (Kenzie, 1971), (krş. Far. *pærværeş* = TT *eğitim*, *Pærværdiga:r* ‘Tanrı’ = KB *İgidgen* ay.). Farsça kaynaklardaki ‘eğitmek, terbiye etmek’ anlamı, Pehlevî döneminden itibaren belgelenmiştir. Bu durumda, OT *igid-* eyleminin ‘beslemek’ temel anlamının dışında, modern TT’de ‘birinin, bir grubun, belirli bir yönde gelişmesini sağlamak’ anlamı ile kullanılmasıyla, erken dönemde yapılan bir anlam kopyası canlandırılmış olmaktadır.

4.2.2. TT *öğren-* (<<ET *öğren-*), Far. *a:mu:x-*.

öğren- eyleminin **ögre-* gibi bir tabandan geliştiği biliniyor. Sorun, **ögre-* tabanının, ET *ög* ‘akıl’ veya ET *ögür* ‘sürü’ kökenlerinden hangisi ile ilgili olduğudur. Erdal, *öğren-*’in *ögür* adından türediği, temel anlamın da ‘sürüye katılmak, sürünün bir üyesi olmak’ yani ‘ortama alışmak’ olabileceği görüşündedir (bk. 1992). *öğretmek* ve *alıştırmak* veya *öğrenmek* ve *alışmak* eylemleri anlamca birbirinden uzak değildir (bk. Erdal, 1992).

öğren- ile *ögür* ‘sürü’ ile arasında yakın bağlantı bulunmadığını düşünen Clouston, eylemin, Osmanlıcadaki ‘alışmak’ anlamını not eder (1972). Benzer anlam genişlemesinin İran dillerinde de bulunduğunu görüyoruz. Pehlevî *hammo:x-* ‘öğretmek’, *hammo:z-* ‘öğrenmek’ (Kenzie, 1971), ‘öğretmek’ ve ‘alıştırmak’ anlamları ile Farsçada *a:mu:x-* eylemine gelişmiştir (krş. Far. *a:mu:xta:r* ‘alışılmış, itiyât edilmiş’, *a:mu:xte* = ‘öğrenmiş, alışmış’).

TS’de eylemin ‘alışmak, ülfet etmek, ünsiyet peyda etmek’ anlamı “İstanbul’a *öğrenen adem*” örneğiyle kaydedilmiştir. Diğer bir ilgili Farsça kopya da *dest-a:muz*’dur. TS’de *dest-a:muz* için ‘*ele öğrenmiş kuştur. Şikâri*

olsun gayrisi olsun' yani 'eğitilerek ele almış olan av kuşu veya diğer kuşlar' açıklaması yapılmıştır (krş. Far. *dæst-a:moz* ay., Steingass 1975). Bu durumda, Türkçe *öğren-* ve Farsça *a:mux-* eylemlerinin, öncelik sırası olmaksızın, '1. öğrenmek 2. alışmak' anlamlarının ortak, yani bir şekilde erken dönemlerde yapılan anlam kopyalaması veya daha düşük bir olasılıkla, birbirinden bağımsız benzer anlam gelişmeleri olduğunu düşünebiliriz.

Kâşgarlı'nın, Oğuz Türkleri ile İranlılar arasındaki 'gereğinden fazla' yakın ilişkilere dikkat çekerek Oğuzların, Türkçe kelimeler yerine Farsçalarını kullandıkları şikâyeti (bk. Atalay, 1985), *öğren-* eylemindeki anlam genişlemesinin Oğuzcaya özgü olduğu görüşünü destekler.

Modern Türkiye Türkçesindeki *eğitim ve öğretim*, Modern Farsça *a:muzeş ve pærværeş* aynı anlam gelişmelerinin sonuçlarıdır. İki dil arasındaki bu anlamsal koşutluğu, rastlantı ile açıklamak güçtür.

4.2.3. TT *bil-*, Far. *da:næs-*

ET *bil-* 'bilmek', ilk yazılı kaynaklardan bu yana Türkçede *-u* zarf-fiil ekini alan asıl eylemler üstüne gelmek suretiyle, yeterlik ifade eden yardımcı eylem olarak da kullanılır (krş. Mo. *bilig* 'istidat, yetenek', Luvsandendev 1957). Bugün, Türk dillerinde yeterlik için çoğunlukla *al-*, Oğuz grubunda ise Türkmencede zarf-fiil olarak *-p* olmak üzere, Azericede ve Türkmencede olumlu ve olumsuz yeterlik çatılarının her ikisi için *bil-* yardımcı eyleminin kullanıldığını biliyoruz. *bil-*, TT'de ise *-A* zarf-fiil eki alan esas fiillerle olumlu yeterlik bildiren birleşik eylemler oluşturur.

Farsçada, kip ve kişi eklerini alan *tæva:næs-*, *tæwa:nis-* 'güçlü olmak, muktedir olmak vb.' (Steingass, 1975) yardımcı eylemi, asıl eylemin geçmiş zaman kök ya da gövdesinin önüne gelir. Özellikle tarihî edebî metinlerde az da olsa yakın anlamlı *ya:ræs-* (Steingass, 1975) yardımcı eylemi de kullanılır.

da:næs- 'bilmek' eylemi ile kurulan yeterlik yapısını Farsçada da görüyoruz. Nitekim, Steingass da *da:næs-* (~ *tæva:næs-/ya:ræs-*) eyleminin anlamlarını, Türkçede olduğu gibi, 'bilmek, muktedir olmak vb.' şeklinde verir. Mo'in'de de *da:næs-* eyleminin dördüncü anlamına karşılık olarak *tæva:næs-* eylemi verilmiştir (1331). Ancak Kenzie'de sözcüğün yalnızca 'bilmek' karşılığı gösterilmiştir (1971).

Farsça yeterliğin, nadiren *da:næs-* 'bilmek' eylemi ile kurulduğunu da görüyoruz:

hi:ç sayqal-e neku: næda:næd kærd a:hæni: ra: ke bæd-gowhær ba:şæd 'kötü cevherli olan demiri, kimse iyi cilâlayamaz.' (Ateş, 1982),

da:næstæ-m xand = okuy-a + bil-dim (Şahinoğlu, 1997).

Sonuç olarak *bil-* eyleminin iktidar, yeterlik ifade etmesi, anlambilimsel bakımdan doğal bir gelişme olarak kabul edilebilir. Firdevsî'nin, *tæwa:na: buwæd hæer ke da:na: buwæd* deyişi yani 'bilen'in, 'kudretli' olacağı söylemi, *tæwa:na:* ve *da:na:* sözcükleriyle dile getirilmiştir. Türkçe ve Farsça arasındaki bu koşutluk, birbirinden kopyalanmış ya da birbirlerinden bağımsız gelişmiş olabilir.

4.2.4. TT dil 'casus' (<ET *til*), Far. *zæba:n.*

MK'de *til* 'durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan tutsak; çâşit, casus' ve *til tutmak* 'düşman durumunu öğrenmek üzere bir adam yakalamak' birleşik eylemi, Türkçe Sözlük'te *dil, dil tut-* biçimleriyle ve aynı anlamla yer alır (bk. TDK 2005). Farsçada benzer biçimde *zæba:n* 'dil' sözcüğü ile *geref-* 'yardımcı fiilinden yapılan *zæba:n-gi:r* (bk. Steingass, 1975) *dil tutmak* ile aynı anlamdadır. Aynı sözcüklerle oluşturulan *zæba:n-giriftegi:*'nin Türkçe karşılığı da *dil tutukluğu*'dur.⁵

4.2.5. ET *sı-*, Far. *şekæs-*

ET *sı-* 'kırmak; düşman ordusunu yenmek vd.' ve Far. *şekæs-* ay. eylemlerindeki metaforlar kimi örneklerde ortaktır. Örneğin, ET *ak adgırug udlıkın sıyu urtı* 'Ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular' (KT D-36), (Tekin, 2006) ve *meniñ sabımın sımadı* 'Benim sözümü kırmadı.' (KT G-11'de) cümlesindeki *sı-* gibi, Far. *şekæs-* de hem birincil hem de metaforik yani 'isteğini geri çevirmemek' anlamıyla kullanılabilir. Aynı şekilde *üç otuz balık sıdı* 'yirmi üç şehir ele geçirdi.' (Clauson, 1972), örneğinde *sı-* bir askerî terim olarak 'düşman hedefleri ele geçirmek, tahrip etmek, düşman kuvvetlerini bozguna uğratmak, yenmek'

5 ET *til* (savaşta) bilgi veren düşman' ve *til tut-* (savaşta) bilgi veren düşman yakalamak' aynı biçim ve anlamla askerî terim olarak Yakutçada ve Çuvaşçada da korunur: Yak. *til* ay., *tili tut-* ay.; Çuv. *çêlxe* ay., *çêlxe tıtsa kil* ay. Ancak sorunu daha da karmaşık hâle getiren husus Rus. *yazık* 'dil' sözcüğünün bir askerî terim olarak 'casus, ajan' karşılığında kullanılmasıdır. Doğal olarak hangi dilin kaynak dil, hangi dillerin alıcı dil olduğunu belirlemek zordur. Ancak Çuvaşça ve Yakutça biçimler, Rusçadan birer anlam kopyası değilse, Türkçe 'casus' anlamının, Türkçenin ilk evrelerine, İT ve AT dönemlerine değin uzandığını düşünebiliriz.

karşılığındadır (krş. *Sırp Sındığı* 'Sırp'ların yenildiği savaş'). Far. *şekæs-* eyleminin de 'yenmek, bozguna uğratmak (düşmanı)' (Steingas, 1975s) anlamını taşıdığını görüyoruz (krş. Far. *şekæst xor-* 'yenilmek, mağlup olmak'). 'Kırmak' karşılığındaki sözcükler başka dillerde 'yenmek, mağlup etmek' anlamıyla askerî terim olarak kullanılmaktadır (örneğin, İng. *to break* ay., Webster 1993). Türkçe ve Farsça arasındaki bu koşutluk, diğer örnekler gibi anlam kopyalarının ürünü veya daha düşük olasılıkla, rastlantısaldır.

4.2.6. TT *kol*, Far. *dæst*

kol, TT'de 'insan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm'ü ifade eder. Oğuz grubu dışındaki diğer Türk dillerinde *kol* bu anlamın yanı sıra TT *el*'i de içine alır. Kimi kaynaklarda *kol*'un *el* anlamıyla kullanılması, Moğolcanın etkisiyle açıklanmıştır (krş. Rus. *ruka* 1. el 2. kol'). Farsçada da *dæst* 'el' ve 'omuzdan parmak ucuna kadar olan vücut organı' yani 'kol' olmak üzere her iki anlamı da taşır (bk. Steingass, 1975). Öte yandan *kol*, metaforla 'karakol, devriye; kanat; devriye' v.b. anlamlarla ve askerî terim olarak Türk dillerinde kullanılır⁶, aynı şekilde *dæst-e çæp* 'sol kol', *dæst-e ra:st* 'sağ kol' v.b. birer askerî terim olarak Farsça söz varlığında da yer alır (bk. Mo'in 1371).

4.3. Deyimler ve Atasözlerindeki Koşutluklar

4.3.1. *Deyimler*: Türkiye Türkçesi ile Farsça arasındaki anlam kopyalarının en yoğun biçimde görüldüğü öğelerden ilki, deyim kopyalarıdır. Buna, metaforla yapılan kimi bitki ve hayvan adlarıyla ilgili kopyaları da ilave edebiliriz. Türkçede renk için 'benzeme, andırma' ifade eden *çal-* eyleminin karşılığı olan Far. *zædæn*'in 'vurmak; çalmak' *be sorxi: zænæd* 'kızıla çalmak' (Steingas, 1975) örneğinde olduğu gibi, Farsçada aynı işlevde bulunması, şaşırtıcıdır.

Benzetme, metafor vb. doğayı ve toplumu gözlemin ürünü olan deyimler, her kültürde ve her dilde yaygın biçimde kullanılır. Mecazlarla oluşturulan deyimlerin kimi zaman atasözlerine yakın anlatım gücü vardır. Türkçe ve Farsçada benzer kültürel yaşamın doğal ürünü olan bu ortak deyimlerin kaynağının 'elsine-i selase'den hangisi olduğunu belirlemek zor olmakla birlikte, İslami dönem Türk aydınlarının genellikle Farsça ve Arapça eserleri

6 krş. Kırğ. *kol* 'ordu, askerî müfreze', Kzk. *kalın kol* 'ordu'.

model aldıkları göz önünde tutulduğunda, bu deyimlerin de diğer sözlüksel kopyalar gibi, geniş ölçüde Farsçadan veya Farsça aracılığıyla Arapçadan kopyalandığını düşünülebiliriz.

Edebî ve dinî eserler yoluyla sözlü ve yazılı değişkelere yayılan kopya deyimler çoğu zaman kaynak dildeki karşılıkları bilinmeden tanınamayacak derecede Türkçenin anlam dizgesine nüfuz etmiştir. Aşağıda vücut organlarından *göz* ve *kulak* ile yapılan adlardan ve deyimlerden onar örnek sıralanmıştır:

Farsça	Türkçe	Açıklama
<i>be çæşm a:mæ-</i>	<i>göze gelmek</i>	birisine nazar değmiş olmak
<i>çæşm be-ra:h bu:-</i>	<i>gözünü yolda olmak</i>	beklemek
<i>çæşm bæš-</i>	<i>göz bağlamak</i>	sihir, büyü yapmak, illüzyon yapmak
<i>çæşm du:x-</i>	<i>göz dikmek</i>	bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak.
<i>çæşm ænda:x-</i>	<i>göz atmak</i>	kısa bir süre, fazla dikkat etmeden bakıvermek
<i>çæşm ve del si:r bu:-</i>	<i>gözünü gönlü tok olmak</i>	açgözlülük etmeyen
<i>çæşm-e del</i>	<i>gönül gözü</i>	kalp gözü, basiret
<i>çæşm-e xorōš</i>	<i>horozgözü</i>	bir bitki
<i>çæşm-rowşæni:</i>	<i>göz aydın</i>	gelin ve damada verilen göz aydınlığı hediyesi
<i>be gu:ş a:mæ-</i>	<i>kulağına gelmek</i>	kulağına çalınmak; duymak
<i>çæşm o gu:ş şo-gera:n-gu:ş</i>	<i>göz kulak olmak</i>	gözetmek, korumak, bakmak
<i>gu:ş da:dæn</i>	<i>kulağı ağır</i>	kulağı iyi işitmeyen
<i>gu:ş da:ş-</i>	<i>kulak vermek</i>	merak edip dinlemek, işitmeye çalışmak
<i>gu:ş æfra:x-</i>	<i>kulak tutmak</i>	dinlemek, işitmek istemek
<i>gu:ş-bor, gu:ş-bori:de</i>	<i>kulak kabartmak</i>	belli etmemeye çalışarak dinlemek
<i>gu:ş-e fi:l</i>	<i>kulağı kesik</i>	görmüş geçirmiş, deneyimi fazla olan, uyanık
<i>gu:ş-e xær</i>	<i>filkulağı</i>	bir süs bitkisi
<i>gu:ş-su:ra:x</i>	<i>eşekkulağı</i>	karakafes adlı bitki
	<i>kulağı delik</i>	olup bitenleri çabuk haber alan

Türkçe ve Farsçada *göz ve kulak* sözcükleri ve diğer vücut organlarıyla yapılan deyimlerin ve adların da büyük bir bölümü Farsça ile anlamca aynı, adeta bir dilden diğerine birebir çeviri niteliğindedir. Kuşkusuz, iki dildeki ortak deyim ve atasözlerinin önemli bir bölümü aynen ya da yakın biçimleriyle Arapçada hatta başka dillerde de bulunabilir.

Türkçe-Farsça bağlamında karşılıklı anlaşılabilen deyimler büyük bir olasılıkla kopyalardır. Türkçeye kopyalanmamış, yani Türkçe ve Farsça anlamca ortak olmayan deyimler her iki dilin konuşurları için genellikle anlaşılmazdır. Örneğin, Türkçede bulunmayan, Far. *çæşm gærm kæer-* (harf. *göz sıcak etmek*) 'biraz uyumak, kestirmek'; *dæst æz sær geref-* (harf. *elden baş almak*) 'merhamet etmemek, acımamak'; *do çæşm ça:r şo-* (harf. *iki göz dört olmak*) 'iki kimse birbirini görmek, buluşmak' vd. deyimler harfiyen Türkçeye aktarıldığında, Türkçe konuşuru için herhangi bir anlam ifade etmediği görülür.

4.3.2. Atasözleri: 'Her atasözü, kendi ulusunun damgasını taşır.' (Aksoy, 1981), 'Her ulusun atasözleri, kendi varlığının ve benliğinin aynasıdır.' vb. yarguların bütünüyle gerçeği yansıtmadığını ifade edebiliriz. Diller arasında deyim ve atasözü gibi klişe anlatımların da kopyalama yoluyla kolayca birinden bir diğerine aktarıldığını görüyoruz. Hatta uluslararası bir 'atasözleri ağı'dan söz edilebilir.

İlk Türkçe yazılı kaynaklardan bugüne, çok sayıda atasözünün Türkçe ve Farsçada birebir çevrilmiş biçimleriyle kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, DLT'teki *tag tagka kabışmaz kişi kişige kabışur* atasözüne Farsça *ku:h be ku:h næ mi:-ræsæd, a:dæm be a:dæm mi:-ræsæd* birebir karşılık gelir. İki dildeki 'ortak' atasözlerinin, Arapça muadilleri ile karşılaştırıldığında, yine birçok örnekte durumun değişmeyeceğini öngörebiliriz.

Aşağıda Türkçe atasözü envanterinde yer alan atasözleriyle anlam ve yapıca örtüşen örneklerden beş adedi gösterilmiştir:

ba: yek gol beha:r ne mişævæd

ile + bir çiçek bahar + o.e. ş.z.e. ol 3.k.

(hrf. Bir çiçek ile bahar olmaz.)

(krş. Bir çiçekle ile yaz olmaz/gelmez.)

cu:ce ra: a:xær-e pa:’üz mi:şoma:rænd

cüce n.d.e.+ sonra.izafet e. + güz + ş.z.e. say- 3.ç.k.

(hrf. Cüceyi güz sonunda sayarlar.)

(krş. Cüceyi güz sonunda sayarlar.)

ævvæl ça:h ra: be-kæn ba'd mena:re ra: be-dozd

önce + kuyu n.d.e.+ e.e. kaz + sonra + minare n.d.e.+ e.e.çal

(hrf. Önce kuyuyu kaz, sonra minareyi çal)

(krş. Minareyi çalan kılıfını hazırlar.)

gær sæbr koni: æz gu:re hælva: sa:zi:m

eğer sabır et g.z. 2.t.k. + u.d.e. koruk + helva + yap.gz.1.ç.k.

(hrf. Eğer sabredersen, koruktan helva yaparız.)

(krş. Sabırla, koruk helva olur.)

gorbe dæsteş be gu:şt næ mi:ræsed mi:gu:yæd bu: mi:-dæhæd

kedi +el 3.t.k.i.e.+ y.d.e.et + o.e. + ş.z.e. ulaş 3.k. + ş.z.e. söyle 3.k. + koku

+ ş.z.e. ver 3.k.

(hrf. Eli ete ulaşmayan kedi kokuyor der.)

(krş. Kedi uzanamadığı ciğere pis der.)

Sonuç

Türkçe ve Farsça, en az bin yıldır paylaştıkları Kur'an temelli İslami değerlerin Arap dili aracılığıyla yarattığı ortak kavramlar dünyasından ve söz varlığından beslenmektedirler. Bu ortak ve somut kavramlar dünyası ve söz varlığı kadar önemli, ancak dilin yüzey yapısında pek fark edilmeyen, örtük ve yerli görünümlü, ancak ortak kültürün ürünü anlam kopyaları genellikle geri plandadır. Oysaki, Müslüman olmayan Türk halklarının dilleri de dâhil olmak üzere, bütün Türkçe deşışkeler gibi Türkiye Türkçesi de en eski dönemlerinden itibaren çeviri ve uyarlama eserlerin söz varlığı aracılığıyla yoğun biçimde Farsça (ve Arapça) sözcük ve özellikle anlam kopyalarının etkisi altındadır.

Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yer tutan Farsça sözler genellikle Türkçenin ses sistemine uyarak çoğu zaman yabancı oldukları hissedilmeyecek ölçüde Türkçeleşirken, anlam kopyaları, uzmanları tarafından özel olarak araştırılmadıkça, anlaşılamayacak derecede Türkçeye nüfuz etmiştir.

Ortak anlamsal yapılarda, verici ve alıcı dilin hangileri olduğunu saptamak her zaman mümkün değildir. Ancak anlam kopyalarının *Arapça* >*Farsça* >*Türkçe*, daha az sıklıkla olmak üzere *Türkçe* >*Farsça* hatta az da olsa *Türkçe* >*Arapça* biçimindeki hareketliliğinden söz edilebilir.

Türkiye Türkçesi bir isim ve fiilden oluşan deyim formatındaki fiil birleşmelerinde Farsça modellerden geniş ölçüde yararlanmıştır. Benzer biçimde, deyim ve atasözü biçimindeki klişe anlatımlarda da her iki dilde, çok sayıda birbir örtüşen örnekler yer almaktadır. Türkçe ve Farsçanın sahip oldukları

bu ortak yapıların sayıları ve oranları, sanılanın ve tahmin edilenin çok üstündedir. Kamuoyunca ve popüler bir yaklaşımla 'yerli' kabul edilen deyim ve atasözü biçimindeki anlatım örneklerinin de verici dilini belirlemek güçtür.

Bütün bu güçlüklerle karşın, Türkçe ve Farsça arasındaki ortak kopyalardan, tarihsel karşılaştırmalı çalışmalarda özellikle biçim, anlam, kökenbilim hatta söz dizimi sorunlarını çözmede yararlanılabilir.

Türkçe-Farsça dil ilişkileri bütün yönleriyle ele alınmadan Türk dili tarihini anlamada ve değerlendirmede eksiklikler olacaktır.

Kısaltmalar

1.ç.k.	1. üçüncü çokluk kişi	İT	İlk Türkçe
2.t.k.	2. tekil kişi	KB	Kutadgu Bilig
3.ç.k.	3. çokluk kişi	Kırg.	Kırgız Türkçesi
3.k.	üçüncü kişi	K	Kuzey
3.t.k.i	3. teklik kişi iyelik	KT	Köl Tigin
Ar.	Arapça	Kzk.	Kazak Türkçesi
AT	Ana Türkçe	Lat.	Latince
D	Doğu	Mo.	Moğolca
DLT	DivanüLügâti't-Türk	n.d.	nesne durumu eki
e.	eki	o.	olumsuzluk
e.e.	emir eki	OT	Orta Türkçe
ET	Eski Türkçe	Rus.	Rusça
Far.	Farsça	ş.z.	şimdiki zaman
G	Güney	TS	Tarama Sözlüğü
g.z.	geniş zaman	TT	Türkiye Türkçesi
harf.	harfiyen	u.d.	uzaklaşma durumu
İng.	İngilizce	y.d.	yaklaşma durumu

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1981). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* I. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, B. (1985, 1986). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* I, II, III. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lügat-it-Türk Dizini* "Endeks" IV. Ankara: TDK Yayınları.
- Ateş, A. ve Tarzi, A. (1982). *Farsça Grameri*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Et ymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

- Eckmann, J. (1976). *Middle Turkic Glosses of the Ryland Interlinear Koran Translations*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eker, S. (2009a). Türk-İran Dil İlişkilerinde Divanü Lugâti't-Türk'ün Tanıklığı. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. İstanbul: Maestro. s. 70-85.
- Eker, S. (2009b). Türk ve İran Dilleri Arasındaki İlişkilere Ses, Biçim ve Tümcebilgileri Düzeyinde Eşzamanlı Bir Bakış. *XIV. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı*. (yayım sürecinde).
- Eker, S. (2009c). Divânü Lugâti't-Türk'te 'İranlı' Kavramı. *II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: HÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (yayım sürecinde).
- Eker, S. (2006a). Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur). Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Kaynakları Üzerine. *bilig*. 38. 155-174.
- Eker, S. (2006b). Türkçe-Farsça İlişkilerinde Anlam Ödünçlemeleri. *13th International Conference on Turkish Linguistics Conference*. Uppsala: Uppsala University.
- Golden, P. (2006). Turkic Peoples. *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson, É. Á. Csató). Routledge. pp. 16-29.
- Johanson, L. (2008). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. N. Demir). Ankara: TDK Yayınları
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*. 20. 325-337.
- Klyashtorny, S. G. (2006). Ancient Turk Rock Inscriptions in the Talass Ala-Too A Sogdian Word in an Old Turk Inscription. (Editors: Compareti, Raffetta, Scarcia) Marshak Festschrift. *Ērān und Anērān*. Venice: Transoxiana Webfestschrift Series. (<http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/klyashtorny.htm>). Erişim Tarihi: 17.03.2009.
- Şahinoğlu, M. N. (1997). *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi.
- Kenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Luvсанденев, А. (1957). *Mongol'sko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo inostrannix i natsional'nix Slovarey.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altäische Bibliothek 15. Wiesbaden.
- Mo'in, M. (1331). *Ferheng-e Fârsî* (A Persian Dictionary) I-VI. Tehrân: Moessese-i Entesarât-i Emir-i Kebîr.
- Mustafayev E., V. G. Şerbinin (1972). *Russko-Turetskiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya EntÆsiklopedia".
- Olgun, İ., Draşan, C. (1977). *Türkçe-Farsça Sözlük*. Ankara: Güven Matbaası.
- Şahinoğlu, M. N. (1997). *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi.
- Steingass, F. J. (1892, 1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.
- Şükûn, Z. (1996). *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar, Ferhengi Ziya I, II, III*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Tekin, T. (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1971). *Tarama Sözlüğü V*. Ankara: TDK Yayınları.
- Webster, A. M. (1993). *Webster's Third New International Dictionary*. Könemann.